

Георгій ПАПАКІН

**АРХІВИ УКРАЇНИ
В МІЖНАРОДНИХ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ
ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Участь державної архівної служби України у здійсненні програм міжнародного та міжрегіонального співробітництва зі збереження культурної спадщини стала можливою тільки з 1991 року, після відновлення державної незалежності України та її виходу на міжнародну арену як повноправного суб'єкта міжнародного права. До того періоду, хоча Україна формально і вважалася членом-засновником ООН, намагалася співпрацювати з ЮНЕСКО, але питання щодо участі в міжнародних програмах збереження її національної культурної спадщини практично не ставилися.

На жаль, немає підстав вважати позитивним досвід опрацювання міжнародного проекту збереження та дезактивації “чорнобильських документів”, який ще в першому півріччі 1991 р. під егідою ЮНЕСКО був спільно ініційований Головархівом СРСР та Головархівом УРСР. Метою проекту було залучення експертних, фінансових та організаційних сил міжнародного співтовариства до розв'язання цієї проблеми. ЮНЕСКО залучила як професіонала-експерта добре знаного в архівних колах фахівця – колишнього президента Бундесархіву ФРН Г. Боомса. Він особисто обстежив фізичний стан архівних документів у низовій ланці державних архівних установ та відомчих архівів, евакуйованих із зони відчуження навколо Чорнобильської АЕС, зустрічався з архівістами, державними діячами – урядовцями, парламентарями, громадськими діячами. У своєму експертному висновку Г. Боомс підтримав прохання Головархіву УРСР щодо міжнародної допомоги, які зводилися до здійснення таких заходів: проведення кваліфікованої експертизи рівня радіоактивного забруднення документів 132-х державних архівів, що розміщувалися в офіційних межах 30-кілометрової зони радіоактивного забруднення; створення банку даних щодо соціально-правових аспектів Чорнобильської катастрофи, збирання й описування архівів, окремих історичних пам'яток, старовинних рукописних книг, виявлених у залишених селах зони примусового відселення; переведення забруднених архівних документів з метою збереження їх інформації на електронні носії; вирішення проблеми будівництва спеціальних споруд для евакуйованих архівів, їх оснащення сучасним обладнанням тощо¹.

На жаль, такий проект міжнародного співробітництва з метою збереження не лише сучасних “чорнобильських архівів”, але й усієї архівної та

рукописної спадщини регіону Полісся, так і не був здійсненим. У грудні 1992 р. у штаб-квартирі ЮНЕСКО відбулася спеціальна нарада, присвячена проблемам дезактивації зазначених документів, але схвалене нею рішення про проведення відповідного міжнародного моніторингу архівів (по два архіви в Україні, Росії та Білорусі)² не було втілене в життя, а сама програма, хоча її ніхто офіційно і не відмінив, не набула подальшого розвитку. Принаймні, жодні відомості щодо конкретних кроків з боку ЮНЕСКО, спрямованих на її розв'язання, відсутні.

У загальному контексті участі України в міжнародних програмах збереження архівної документальної спадщини не можна оминати увагою ініціативу 1998 р. незадовго перед тим створеної Європейської комісії зі збереження та доступу до архівів і бібліотек (ЕСРА). Ініціатором її організації в 1994 р. стала Нідерландська королівська академія мистецтв і наук (Амстердам), член якої Пітер Дрент став головою комісії; віце-президентом був обраний Клаус-Дітер Леманн (Німецька бібліотека). Членами комісії стали представники архівів та бібліотек Великої Британії, Нідерландів, Польщі, Португалії, США, Франції, Швеції та деяких міжнародних організацій. Представник українських архівів узяв участь у першому, установчому засіданні комісії. Наступного року Україна надала інформацію щодо стану збереженості архівних фондів, передбачену запитальником ЕСРА. Але ввійти до її програм не змогла з однієї дуже простої, але вагомої причини. Засновники цієї європейської організації, мета діяльності якої відбита в лозунгу – “Європейська ініціатива щодо забезпечення якомога довшого доступу до зведених документальних ресурсів людства”, вочевидь не врахували особливостей пострадянської ситуації в Україні. Вони поставилися до нас як до звичайної європейської країни, державний бюджет якої дозволяє не тільки брати активну участь у міжнародних програмах співробітництва, але й фінансувати саму діяльність таких комісій.

Інший досвід початку 1990-х років, цього разу – вже трансокеанічного співробітництва, виявився значно вдалішим. Ідеться про участь українських архівів у глобальному проєкті мікрофільмування (нині – вже оцифрування) метричних документів (дані про народження, шлюб та смерть), що здійснюється впродовж багатьох років Генеалогічним товариством Юта (США). Це достатньо відома в усьому світі організація, яка є членом Міжнародної ради архівів категорії “А”, тобто на рівні національних архівів і державних архівних служб, і має незаперечні, визнані світом заслуги у справі мікрофільмування та гарантованого збереження метричних документів різних країн усіх континентів³.

Проєкт в Україні стартував 1994 року. У ньому брали і нині беруть участь обидва центральних історичних архіви (Київ та Львів), державні архіви в Автономній Республіці Крим, держархіви Донецької, Дніпропетровської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Чернівецької та Чернігівської областей, тобто половини з усіх державних архівів регіонального рівня. Роботи здійснюються відповідно до Генеральної угоди, укладеної між Держкомархівом України і регіональним менеджером Генеалогічного товариства, що регулярно поновлюється, та конкретних угод, що розвива-

ють й уточнюють загальні умови співпраці, підписаних керівниками держархівів та згаданим менеджером. Об'єктом співпраці стало виготовлення копій з метричних книг різних конфесій за кінець XVIII – початок XX ст. Досі така категорія документів уважалася другорядною, не включалася до програм страхового копіювання. Всього за 14 років співпраці виготовлено більш як 15 тис. роликів мікрофільмів (понад 20 млн. кадрів) на документи генеалогічного змісту, причому приблизно 10 % з них віднесено до категорії особливо цінних документів. Таким чином, державні архіви отримали можливість замікрофільмувати понад 100 тис. справ із 800 фондів⁴.

Генеалогічне товариство Юта активно співпрацює з Держкомархівом України також в інших напрямках діяльності, зокрема надає гуманітарну й спонсорську допомогу державним архівам, бере участь в організації та проведенні в Україні міжнародних наукових конференцій. Один примірник кожного ролика нині зберігається в Бібліотеці Генеалогічного товариства (м. Солт-Лейк-Сіті, штат Юта), а другий повернено до кожного конкретного архіву як страхову копію архівних документів. Від позаминулого року проект став частково цифровим: камери для оцифрування документів працюють у Києві, Одесі та Харкові, виготовляючи копії метричних документів на магнітних носіях. Досвід такої роботи є достатньо незвичним, адже архіви позбавляються страхового примірника архівних документів у традиційному вигляді. Але вже зараз очевидними є певні переваги нового способу забезпечення зберігання копій архівних документів у електронному середовищі.

Щоправда, і до сьогодні як у професійних архівних колах, так і серед широкого загалу немає усталеної точки зору на таку співпрацю. Висловлюються думки щодо “виснаження національних інформаційних ресурсів”, недостатнього зиску від такої співпраці. Натомість українські архівісти мають незаперечні позитивні напрацювання. Значний сегмент Національного архівного фонду України, причому не у вигляді окремих видатних пам'яток, а масових джерел (метричних книг), чого ще не було в архівній практиці, дістав гарантії практично вічного зберігання, незалежно від будь-яких можливих катаклізмів природного, людського або техногенного характеру.

Про те, що ймовірність таких надзвичайних подій – не просто припущення, свідчить гуманітарна катастрофа далеко не місцевого значення, яка сталася 10 квітня 2003 р.⁵ Унаслідок пожежі в одному з приміщень Кам'янець-Подільського міського архіву вогонь та вода знищили або значно пошкодили особливо цінні документи кількох фондів з історії Поділля кінця XVIII – початку XX ст.: загалом до 100 000 справ п'яти фондів⁶. Втрачені історичні документи стосувалися не лише українців, але й поляків, євреїв, росіян, німців, чехів, – тобто всього багатонаціонального населення Поділля дуже складного і малодослідженого історичного періоду. За аналізом авторитетних учених, саме тут “зійшлися, без перебільшення, кілька культур-цивілізацій: українська, польська, російська, єврейська. Перехід з однієї держави – Речі Посполитої, до іншої – Російської імперії, сприймався місцевою елітою неоднозначно. Її нелояльність до Росії через успадковану іншу систему підпорядкування монархові змушувала

центральні відомства діяти тут оперативніше, удосконалюючи державний управлінський механізм та поширюючи його на всю багатонаціональну імперію”⁷. Тому очевидно, що архівна катастрофа мала не лише український вимір.

Найпершими своєю допомогою запропонували польські архівісти, які вже накопичили досвід урятування архівних документів від води під час повені 1997 р. Однак у силу цілого ряду насамперед унутрішніх причин не вдалося скористатися такою безкорисливою допомогою в тій формі, яку запропонували польські колеги, – тобто вивезти пошкоджені водою документи до Польщі для організації просушування на стаціонарному обладнанні.

Натомість дійовою виявилася допомога американської сторони у ліквідації наслідків кам’янецької катастрофи: 2005 р. за активного сприяння Посольства США в Україні Держархів Хмельницької області, куди за наказом Держкомархіву були переміщені всі документи з Кам’янець-Подільського міського архіву, отримав у рамках гуманітарної допомоги комплект складного листоналивного обладнання для реставрації частково пошкоджених пожежою документів.

У травні 2004 р. у рамках проведення в Києві засідання Комітету з правових питань Міжнародної ради архівів (CLM/ICA) відбувся Перший європейський семінар “Архіви і катастрофи”, присвячений обговоренню засобів боротьби з наслідками природних та техногенних катастроф в архівах. У його роботі, крім фахівців українських архівів і бібліотек, взяли участь консерватори і реставратори Польщі, Росії, Словаччини, Фінляндії. Є всі підстави вважати цей семінар одним з важливих аспектів формування міжнародних програм збереження архівної спадщини шляхом подолання наслідків катастроф в архівах⁸.

Як бачимо, досвід України з участі у міжнародних та міжрегіональних програмах фізичного збереження архівів як частини культурної спадщини впродовж 1991–2006 рр. був як позитивним, так і негативним. Дві катастрофи цього періоду, Чорнобильську та Кам’янець-Подільську, звичайно, не можна зіставити за їхніми масштабами і значенням, проте обидві завдали відчутної шкоди архівним документам. На жаль, у ході подолання їхніх наслідків не вдалося налагодити дійової співпраці з міжнародними гуманітарними організаціями. Враховуючи ці обставини, можна стверджувати, що перспективною для України є співпраця у рамках, жорстко окреслених національним законодавством, з дотриманням, і навіть збалансуванням, інтересів усіх зацікавлених сторін. Саме такий характер має проект з мікрофільмування метричних документів, здійснюваний разом з Генеалогічним товариством Юта.

Що ж до інших проектів участі України у програмах збереження архівної спадщини, то, вочевидь, вони потребували для свого втілення окремих, пільгових умов упровадження, виходячи з особливої ситуації, яка склалася в політичному та економічному житті постсоціалістичних, насамперед пострадянських, держав.

На окрему увагу заслуговує питання організації співпраці з фізичного збереження архівної спадщини у рамках пострадянського Євразійського

регіону (СНД), адже таке об'єднання конституюване в рамках регіональних структур МРА з 2000 р. З того часу відбулося вже шість щорічних засідань на рівні голів державних архівних служб країн СНД та Монголії. Але жодного разу будь-які програми, спеціально спрямовані на збереження архівної спадщини, на них не обговорювалися. Складається враження, що ця регіональна структура, провідну роль у якій відіграє Росія, не зацікавлена у реальній співпраці в такому напрямку. В період “розбігання по національних квартирах” актуальними і дразливими виявилися проблеми правонаступництва щодо державних архівів колишнього СРСР (Угода від 06.07.1992 р., підписана главами держав у Москві⁹). Про будь-які спільні заходи або ж проекти, що порушували б проблеми збереженості архівів, там навіть не згадувалося. Регулюванню на основі угоди підлягали виключно питання використання архівної інформації та повернення архівів, хоча передбачалося здійснення певних “додаткових узгоджених дій з використання і забезпечення збереженості” документів, що зачіпали інтереси іншої держави або держав. Утім, реального функціонування цей міждержавний документ не мав, оскільки російська сторона на законодавчому рівні заблокувала виконання всіх його статей, окрім закріплення над державними і галузевими архівними фондами юрисдикції тієї держави, де вони перебували на момент ліквідації СРСР.

Усі намагання України внести на порядок денний архівного самміту ЄВРАЗІКИ питання щодо спільних регіональних програм зі збереження культурної спадщини у будь-якій формі виявилися марними.

З точки зору архівістики забезпечення збереженості архівних документів має два взаємопов'язані аспекти: 1) фізичну схоронність, тобто забезпечення довготривалого зберігання документів у первісному вигляді, консервація, ремонт і реставрація тих документів, які зазнали на собі вплив часу; 2) інтелектуальний доступ та копіювання, що дозволяє зберегти не зовнішню форму, а зміст та інформацію архівних документів, іншими словами – “віртуальне” збереження архівів, окремих фондів та пам'яток. Саме проекти другого виду виявилися пріоритетними для світового співтовариства. Воно виявило активну зацікавленість в освоєнні пострадянського архівного простору, насамперед російського, і пропонує багато міжнародних проектів, проте проблеми фізичного зберігання архівної спадщини виявилися не на першому місці. Це можна легко пояснити, адже вперше за останні 70 років світове співтовариство отримало можливість не дозованого, а вільного й комплексного доступу до величезного ресурсу ретроспективної інформації колишньої наддержави СРСР та її інтегральних частин, однією з яких раніше була Україна.

Але всім нам знадобився час, щоб усвідомити: всебічно й повноцінно можна використовувати лише ті фонди і документи, які гарантовано збережені. Як доказ можна навести аналіз порядку денного “Сковронківських читань” (проводяться від 1995 р. у Польщі) – дуже авторитетного форуму архівістів Центральної та Східної Європи, заснованого за ініціативою нині покійного Генерального директора польських архівів Єжі Сковронька. Предметом обговорення вже 10-ти таких конференцій були найбільш актуальні проблеми архівної справи нашого регіону, однак до заявленої Міжнародною радою архівів теми “Збереження і доступ до архівів вищих

органів держави” черга досі не дійшла¹⁰. А нині проведення наступних “Сковронківських читань” їх організаторами вже не планується.

Першим широким міжнародним проектом, який розглядав як питання використання, так і збереження архівних фондів та документів, став проект “Відновлення Пам’яті Польщі” (1998–2000)¹¹. Створений за ініціативою польських архівістів та істориків і підтриманий урядом Польщі, цей міжнародний проект був внесений на розгляд експертної комісії Ради Європи. Його підтримала більшість країн – членів Ради Європи (Австрія, Ватикан, Велика Британія, Латвія, Литва, Німеччина, Росія, Україна, Франція), він отримав відповідне фінансування. Проект передбачав описування фондів польського походження періоду “бездержавного існування” (1778–1918) в архівах держав, до яких відійшла польська територія та які оточували Польщу. Зрозуміло, що однією з найперших (разом з Австрією, Литвою, Німеччиною, Росією) до згаданого проекту запросили Україну. У результаті долучення до нього українські архівісти подали польським колегам інформацію щодо дотичних фондів та колекцій дев’яти державних архівів: двох центральних історичних та семи держархівів областей. Разом з тим, у будь-який спосіб трансформувати програму в конкретні заходи з урятування культурної спадщини, наприклад – постраждалої внаслідок гуманітарної катастрофи у Кам’янці-Подільському 2003 р., не вдалося. Тому вищезгаданий проект залишається нині здебільшого віртуальним, спрямованим більше на перспективу, ніж на конкретне впровадження. Окрім того, фінансування проекту з боку Ради Європи припинилось одразу ж після збирання інформації про кількість фондів польського походження. Наступні етапи, заплановані в рамках проекту, ще дуже далекі від впровадження.

Нарешті, можна згадати останній проект, що знаходиться поки що у стадії формування, ініціатива запровадження якого теж належить польським колегам. Це важливий міжнародний проект “Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної та Східної Європи”.

Загальна концепція “Спільної архівної спадщини” була сформульована ЮНЕСКО ще 1981 р. як один з можливих шляхів вирішення спірних проблем власності та реституції архівних документів. Одним з головних розробників концепції став багатолітній Генеральний секретар виконкому Міжнародної ради архівів Шарль Кечкеметі.

Привабливою стороною згаданої концепції є визнання об’єктами спільної культурної спадщини тих архівів та архівних фондів, що стали чи можуть стати об’єктом реституційних претензій іншої сторони, але за багатьма причинами, насамперед політичного характеру, не можуть бути переміщеними на територію іншої держави. Концепція передбачає надання таким об’єктам особливого юридичного статусу, здійснення спільних дво- або багатосторонніх заходів із збереження, безперешкодного доступу, а також обміну копіями таких документів на пріоритетних засадах. Зазначені заходи, безперечно, сприятимуть забезпеченню надійного зберігання та загальнодоступності об’єктів спільної архівної спадщини.

Після розвалу “комуністичного табору” в Європі виникла можливість реального впровадження такої концепції, адже досі приховані з ідеологіч-

них міркувань взаємні реституційні претензії впливали на широкий загал. Тому вже у травні–червні 1991 р. у Польщі (Краків) відбувся міжнародний симпозіум, присвячений європейській культурній спадщині. Відомий польський архівіст Владислав Стемпняк зауважив з цього приводу: “Аналізуючи напрямки та результати цієї важливої конференції, слід зазначити, що то був лише початок подальших дій в Європі, що сприяв кристалізації сучасного розуміння загальноєвропейської культурної спадщини. Увага учасників краківської зустрічі була зосереджена на проблемах збереження культурної спадщини кожної європейської держави й нації та на потребі підтримки взаємної толерантності до їх розмаїття, які потрібно передати майбутнім поколінням та зробити доступними якнайповніше для всіх зацікавлених осіб та установ”¹². Польські архівісти дуже уважно і професійно поставилися до згаданої проблеми, спромоглися сформулювати вимоги до “Спільної архівної спадщини” Центрально-Східноєвропейського регіону: “Було вирішено об’єднати архівні матеріали центральних та місцевих органів влади колишніх багатонаціональних держав, документи визначних осіб різного часу та матеріали, що стосуються національних меншин. Загалом, було вирішено, що найважливіше – охопити в межах цієї дефініції архівні матеріали та колекції, зібрані в результаті діяльності адміністрації держави, публічних та приватних установ, включаючи політичні партії, релігійні установи та безпосередньо людей, які згадуються в даних, що стосуються історії регіону, можливо – сусідньої держави”¹³.

Наразі важко передбачити, якими стануть конкретні параметри даного пілотного проекту (польські архівісти ведуть мову про створення веб-сайту, довідника, посібника для архівістів), але саму концепцію “Спільної архівної спадщини” українські архівісти намагаються активно використовувати як у двосторонніх контактах (з тими ж польськими колегами), так і на регіональному рівні. Під час проведення конференції ЄВРАЗІКИ у Львові (2005) тогочасне керівництво Держкомархіву України виступило з ініціативою розроблення концепції “Спільної архівної спадщини СНД”. Обов’язковим елементом цієї концепції мали стати заходи з гарантованого збереження такої спільної спадщини і використання її в інтересах усіх зацікавлених сторін.

Як один з прикладів нової регіональної багатосторонньої програми збереження та відновлення культурної спадщини можна розглядати проект “Віртуальне зібрання Радзивіллів”. У здійсненні такого проекту зацікавлені Білорусь, Польща, Литва, Україна; значну допомогу обіцяє ЮНЕСКО. Поки зроблено лише перші організаційні кроки, але є всі підстави сподіватися на тривале життя програми з відновлення значного архівно-бібліотечного зібрання такого всесвітньо відомого роду.

Із усього вищевикладеного, можна зробити висновок: світове співтовариство на загал налаштоване на участь України у проектах зі збереження культурної спадщини. Проте не варто сподіватися, що воно прагне взяти на себе ті значні витрати, які пов’язані із забезпеченням гарантованого довготривалого зберігання або ж відновленням найцінніших архівних документів. Такі витрати, однозначно, є справою України.

З іншого боку, можна очікувати на певну допомогу міжнародних організацій та благодійних фондів у таких проектах, які передбачають не тільки збереження, а й використання архівів. Водночас їхня реалізація має здійснюватись у рамках, визначених національним законодавством сторін. Пріоритетною є програма “Спільної архівної спадщини”, яка дозволяє комплексно вирішувати проблеми зберігання і використання тих архівних фондів і документів, які становлять інтерес для всіх її учасників.

¹ Див.: Місія професора Боомса / Архіви України. – 1991. – № 5–6. – С. 7–9.

² Див.: “Чорнобильські” архіви: Народа в ЮНЕСКО / Там само. – 1992. – № 5–6. – С. 4–5.

³ Див.: *Allen J. B., Embry J. L., Mehr K. B. Hearts Turned to the Fathers: A History of the Genealogical Society of Utah, 1894–1994.* – Provo, Utah: Brigham Young University, 1995.

⁴ Див.: Вісник Державного комітету архівів України. – 2002. – № 2 (10).

⁵ Історія не горить, але історичні документи втрачені назавжди // Вісник Державного комітету архівів України. – 2003. – № 2 (14). – С. 25–26.

⁶ Див.: Анотовані реєстри описів фондів Кам’янець-Подільського міського архіву, пошкоджені внаслідок пожежі // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 5–38.

⁷ Шандра В. Від культури архівної справи до державної політики в архівній справі: Шляхи реконструкції втрачених фондів // Там само. – С. 42.

⁸ Матеріали семінару частково видруковано: Заочна конференція: “Збереження документів Національного архівного фонду” // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 1. – С. 7–20.

⁹ Соглашение о правопреемстве в отношении государственных архивов бывшего СССР // Там само. – 1992. – № 1–3. – С. 4–5.

¹⁰ *Стемняк В. “Colloquia Jerzy Skowronek dedicate” у співпраці з європейськими архівами* // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 33–42.

¹¹ Council of Europe. Reconstitution of the Memory of Poland. Sources to the History of Poland and Poles (1772–1945) in the European Countries’ Holdings. – Warsaw, 2000.

¹² *Стемняк В.* Згадана праця. – С. 38.

¹³ Там само. – С. 39.

Papakin H.

Archives of Ukraine in International and Cross-Regional Programs on Cultural Heritage Preservation: Practices and Prospects

The article is focused on Ukrainian practices and participation in international and cross-regional programs of physical preservation of archives as a part of cultural heritage in 1991–2006. The author states that cooperation of Ukraine and other countries would be beneficial within the strict national legislative framework, with all stakeholders’ interests observed and balanced.